

Politika i religija na Balkanu

Od pluralizma do homogenosti; od suživota do asimilacije

U pogledu rasprostranjenosti, izmešanosti i složenosti uzajamnih odnosa različitih religija, Balkan svakako predstavlja jedan od kompleksnijih regiona Evrope. Njega preseca osa Velike šizme iz 1054. koja je podelila hrišćanski svet na biskupije koje priznaju versku suprematiju Rima i na one lojalne carigradskom patrijarhu. Ova se podela vremenom ustalila na razlikovanje između katolika i pravoslavaca, koji žive u nekim delovima Balkana jedni pored drugih, manje-više izmešani. Druga velika svetska konfesija, islam, stupa na Balkan sa širenjem Otomanske imperije od sredine XIV veka i doprinosi složenosti verskog pejzaža. Reformacija se takođe osetila na Balkanu, posebno u njegovim zapadnim delovima. Najveći gradovi Balkana bili su nastanjeni velikim jevrejskim zajednicama. I druge verske zajednice postoje na ovom prostoru, mada im pripada znatno manji broj vernika.

U takvom komplikovanom kontekstu nije moguće dati jednostavan odgovor na pitanje odnosa između religije i politike na Balkanu. Verska izmešanost je ponekad vodila multikonfesionalnoj kohabitaciji, pogotovo u dosta dugim periodima srednjevekovne istorije, a i kasnije tokom perioda stabilizacije velikih nadnacionalnih imperija – Habsburške i Otomanske, dok je nekada instrumentalizovana za širenje političkih sukoba. U oba je slučaja religija predstavljala oblik političke komunikacije između naroda Balkana i njihovih upravljača, u prvom dragocen, u drugom razoran. Multikonfesionalnost je tako i nudila most i otvarala jaz, često čak istovremeno. Složenost je stoga glavna crta uzajamnih odnosa religije i politike, za šta postoje brojni primeri. Srpska kraljevska kruna je Stefanu Prvovenčanom 1217. došla iz Rima, zajedno sa papskim blagoslovom, dok je njegov brat autokefalnost za Crkvu tražio i dobio iz Carigrada samo dve godine kasnije. Testament jednog od poslednjih bosanskih velikaša, hercega Stjepana Vukčića Kosače (po čijoj je tituli Hercegovina dobila svoje današnje ime) potpisali su u XV veku jedan katolički monah, jedan pravoslavni sveštenik i jedan djed Crkve Bosanske. Obnovu srpske patrijaršije u XVI veku izdejstvovao je veliki vezir Mehmed-paša Sokolović. Teško je reći u kojoj je meri vera bila faktor u ovim potezima, a koliko politički realizam i težnja ka stabilizaciji i osnaživanju različitih državnih tvorevina. U svakom slučaju, sistemski podržani verski pluralizam, ali ne i jednakost, možemo prepoznati u Milet sistemu Otomanskog carstva, u kome su kolektivna prava nemuslimana uživale prvenstveno njihove crkvene hijerarhije, kao i u praksi mađarskih kraljeva i kasnije austrijskih careva da specifičnu autonomiju Srba doseljenih pred osmanlijskim prodorom na rubu Panonije dodeljuju i garantuju njihovim verskim poglavarima.

Međutim, uslovi ove komplikovane i prilično suptilne igre menjaju se krajem XVII i u XVIII, XIX i XX veku. Planovi evropskih velikih sila da zauvek reše „Istočno pitanje“, odnosno da podele posede Otomanske imperije u Evropi uneli su trajno na

kofliktnan način religijski element u politiku. Glavni nosioci ovog plana, pretežno katolička Austrija i pretežno pravoslavna Rusija, računali su sa podrškom balkanskog stanovništva čija je religija bila bliska njihovoj. U oslabeledom Otomanskom carstvu, a posebno na njegovim obodima, politika verske tolerancije i suživota je ustupila mesto nepoverenju i mestimičnom nasilju nad nemuslimanskim stanovništvom. Tako je krunjenje Otomanske vlasti na ovom prostoru bilo praćeno podsticanjem verskih netrpeljivosti. Otomansko carstvo se branilo oslanjajući se na islamske verske sentimente. Rusija je pružala podršku narodima i zemljama koje su svoj oslonac tražile u pravoslavnim crkvama. Austrija je svoje interese poistovećivala sa zaštitom katoličkih vernika Balkana. Nove države koje su nastajale – Srbija, Grčka, Crna Gora, Bugarska i Rumunija, povećavale su sopstvenu etničku, nacionalnu i versku (pravoslavnu) homogenost na račun islamskog stanovništva.

Berlinskim kongresom 1878. privremeno su usklađeni interesi velikih sila na Balkanu, ali je ovaj prostor ostao politička zona visokog rizika. Sukobi su opstajali, netrpeljivost takođe, posebno izraženi u multikonfesionalnim zonama. Prostor Egejske, Vardarske i Pirinske Makedonije, Sandžaka i Kosova, koji je ostao u sastavu Otomanske imperije, a na koji su pretendovale okolne države – Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka, predstavljao je žalosnu sliku nasilja kako lokalnih vlasti, tako i ubaćenih komitskih grupa. Borbe za versku autonomiju na ovom području, ali i na čitavom Balkanu, bile su neodvojive od političkih borbi i politike identiteta koja je pratila izgradnju i pokušaje širenja nacionalnih država. Bosna i Hercegovina, koja je došla pod tridesetogodišnju upravu Austro-Ugarske 1878, a i formalno joj je pripojena 1908, takođe je postajala mesto međureligijskog, politički motivisanog razdora. Tokom celog XIX veka u BiH ali i u delovima današnje Hrvatske i Vojvodine došlo je do gotovo potpune etničke identifikacije dveju verskih zajednica – pravoslavaca sa Srpstvom i katolika sa Hrvatstvom. Ovakav kontekst je verovatno doprineo nasilju koje je pratilo Prvi balkanski rat 1912, u kojem su Srbija, Crna Gora, Grčka i Bugarska i Rumunija? udruženim snagama osvojile gotovo čitav evropski prostor Osmanske imperije. Međutim, da religija predstavlja samo jedan od faktora političke instrumentalizacije pokazuje i činjenica da je u Drugom balkanskom ratu pretežno pravoslavna Bugarska jednako žestoko ratovala protiv pravoslavne Srbije, Crne Gore i Rumunije zarad nove podele osvojenih teritorija.

Po propasti carstava – religije Balkana i moderne ideologije

Prvi svetski rat (1914-1918) politički je ponovo podelio Balkan. Na strani Centralnih sila našle su se Austro-Ugarska, Bugarska i Otomanska imperija, dok su na strani Antante bile Srbija, Grčka, Crna Gora i Rumunija. Stoga verska podela nije striktno pratila političku. Međutim, rat je doneo slom velikim imperijama Habsburga i Osmanlija, koje su vekovima delile kontrolu nad Balkanskim polusotrvom, kao i ruskim Romanovima koji su pretendovali na kontrolu nad Balkanom. Tako su „države-zaštitnice“ balkanskih vernika sišle sa istorijske pozornice, ustupivši mesto novim nacionalnim državama, čije su granice ustanovljene nizom posleratnih ugovora. Veliki delovi Austro-Ugarske ujedinjeni su sa Srbijom i Crnom Gorom u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Rumunija i Grčka su teritorijalno proširene. Svi ovi potresi praćeni su nasiljem nad stanovništvom ovih prostora, i religijski su motivi često ponovo služili

kao izvor nestabilnosti. Tako se sukob između Grčke i Turske koji se nastavio nakon Prvog svetskog rata tragično završio za pravoslavne žitelje Male Azije, a nasilju i deportaciji su bili izloženi i mnogi stanovnici Balkana islamske veroispovesti, uprkos tome što je nakon Prvog svetskog rata potpisan niz međunarodnih ugovora koji je garantovao manjinska prava. Nijedna od novih država nije bila etnički i verski homogena, i svaka je posedovala velike manjinske zajednice, pri čemu su verske i etničke osobenosti često nametane kao model dominantne društvene grupe u državi. Naponi za homogenizacijom nacionalnih država su bili samo delimično uspešni, i države naslednice multietničkih i multikonfesionalnih carstava su u velikoj meri baštinile njihovu versku kompleksnost, za šta je posebno dobar primer Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (docnije Jugoslavija), koju je nastanjivao velik broj pravoslavaca, katolika i muslimana.

Pokušaji etničke i državne homogenizacije putem verske integracije uticali su i na sasvim osobenu recepciju tadašnjih dominantnih ideologija Zapada – liberalizma, komunizma i fašizma. Liberalizam, koji je baštiniio tradiciju verske tolerancije i odvajanja crkve od države, nikada nije uspeo da u potpunosti artikuliše i efikasno sprovede ove ideale na Balkanu, mada je u Kraljevini SHS/Jugoslaviji u delu političke i intelektualne elite došao do izražaja u vidu tzv. integralnog Jugoslovenstva koje je zarad pretpostavljenog nacionalnog jedinstva Južnih Slovena insistiralo na prevazilaženju verskih podela među njima. Pristalice komunizma su, budući nedvosmisleno deklarirani kao ateisti, videli u religijama sredstvo kojim vladajuće elite drže u pokornosti ugnjeteno stanovništvo i nisu pokazivale sluha za versku toleranciju. Proponenti ekstremne desnice su često videli svoju šansu u raspirivanju verskih sukoba, što je dovelo do snaženja klero-fašizma na Balkanu.

Tako je Drugi svetski rat na Balkanu, možda u više nego u drugim delovima Evrope, doveo do jačanja verskih antagonizama. Ponovo su se na suprotstavljenim stranama našle države Balkana: Rumunija, Bugarska i Albanija (doduše pod režimom instaliranim od strane fašističke Italije) na jednoj, Jugoslavija i Grčka na drugoj. Jugoslavija je pružila poguban primer raskanja države praćenog građanskim ratom. Na teritoriji okupirane zemlje nastala je Nezavisna Država Hrvatska (koja je pored današnje Hrvatske obuhvatala i Bosnu i Hercegovinu i Srem), dok je okupirana Srbija bila pod upravom generala Nedića. Vlast u NDH je pokušavala da se otarasi pravoslavnog stanovništva na zadobijenoj teritoriji i isticala je katoličke karakteristike Hrvatske, uz neuspešne pokušaje stvaranja hrvatske pravoslavne crkve i proglašavanje Bošnjaka za hrvatske muslimane. Nedićeva Srbija i u njoj uticajni Ljotićev fašistički pokret su isticali pravoslavni karakter Srba, a pravoslavlje je postalo i jedan od dominantnih motiva velikog dela Jugoslovenske vojske u otadžbini – „četnika“. Fiksna sprega verskog i etničkog identiteta koje su zastupali glavni politički akteri u ovom periodu doprinela je genocidnom sukobu u kojem su posebno teško stradali Srbi u Hrvatskoj i Bosni, Jevreji i bosanski Muslimani. Nepomirljivosti ovog sučeljavanja verovatno se, pored širih vojno – političkih okolnosti II Svetskog rata, može pripisati i uspeh partizanskog pokreta, koji je nudio alternativu eksterminacionom rešavanju etničkih sukoba u Jugoslaviji i nije favorizovao nijednu konfesiju.

Drugi svetski rat je doneo pobedu komunističkim pokretima na velikom delu Balkana (izuzev Grčke i Turske). Međutim, na najvećem delu poluostrva etnički i nacionalni identitet je ostao fiksiran i spojen sa verskim – Srbi, Bugari i Grci su se mahom smatrali pravoslavicima, kao i Makedonci i Crnogorci koji su u tom periodu prolazili kroz proces nacionalne emancipacije, Slovenci i Hrvati katolicima, Turci, Bošnjaci i najveći deo Albanaca muslimanima. Ovakva fiksacija je u posebno težak položaj dovodila pojedince i malobrojne grupe čiji se etnički identitet nije poklapao sa verskim, ili one koji su u sebi spajali više nacionalnih i verskih identiteta. Međutim, prevlast ateističke komunističke ideologije stajala je na putu operativnoj političkoj artikulaciji ovih netrpeljivosti. Sa druge strane, komunisti nisu uradili gotovo ništa na efikasnoj i održivoj izgradnji tolerantnijeg društva, pokušavajući da udalje sve religije iz javne sfere i često instrumentalizujući verske zajednice radi održanja političkih i ekonomskih monopola.

Ponavljanje loše prošlosti: neminovnost ili sredstvo za održavanje vlasti?

Tako je Jugoslavija i dočekala kraj osamdesetih i kao u dobroj meri ateizirano ili agnostičko društvo, ali nastanjeno nacijama koje su svoj identitet gradile sa jakim osloncem na dominantnu versku pripadnost, sa federalnim uređenjem i unutrašnjim granicama koje su presecale etnički izmešano stanovništvo. Stoga su slabljenje države u drugoj polovini osamdesetih, povećanje zategnutosti među elitama federalnih jedinica i ekonomsko nazadovanje zemlje uzrokovali brz uspon nacionalizma, koji se često ispoljavao kroz instrumentalizaciju verskih sentimenata. Srpske političke elite su poistovećivale svoj nacionalni interes sa prostorom na kojem su bili brojni vernici Srpske pravoslavne crkve, Hrvatske su forsirale ideologiju odbrane katoličanstva, a Bošnjačke su gradile identitet na osnovu pripadnosti islamskoj verskoj zajednici. Politika netrpeljivosti i fisknih etničkih i verskih identiteta doprinela je izbijanju građanskog rata i održavanju zablude o njegovoj neizbežnosti.

Ova osobenost poslednjeg rata navela je mnoge teoretičare na sudove da je Balkan zarobljen u verskim i nacionalnim netrpeljivostima, čak da multikonfesionalnost Balkana predstavlja neotklonjivi uzrok sukoba koji su dominantna karakteristika njegove prošlosti i koji će se neumitno preneti u budućnost. Međutim, kako ovaj esej nastoji da pokaže, verski obojeni sukobi na Balkanu nastajali su najčešće eksploatacijom verskih razlika od strane političkih faktora i bili su u funkciji ostvarenja ciljeva velikih sila, ali i novih nacionalnih država. Zajednice vernika i njihovi predvodnici našli su se u žarištu sukobljenih političkih i ekonomskih interesa. Mnogi od njih su često i uzimali učešća u ovim borbama i doprinosili netrpeljivosti, budući da su verski velikodostojnici na Balkanu neretko bili i uticajne političke i vojne vođe – Jovan Kapistran u XV veku, Arsenije III Čarnojević u XVII, vladika Petar II Petrović Njegoš u XIX, Anton Korošec i Momčilo Đujić u XX veku.

Međutim, nema u religijama Balkana i njihovoj izmešanosti nikakvog mesta zaključku o nepromenljivosti ovih sukoba. U mirno vreme, u situacijama političkog ekvilibrijuma, balkanski narodi su pokazivali zavidnu sposobnost prevladavanja verskih razlika i izgradnje multikonfesionalnih zajednica. Ni najjači talasi nasilja nisu uspeli da

ostvare u potpunosti željenu versku i etničku homogenost u regionu, a kada su to delimično uspevali, cena u ljudskim životima je bila izuzetno skupa. Projekti nasilne sekularizacije se takođe nisu pokazali održivim rešenjem. Multikonfesionalnost Balkana ne sme služiti kao opravdanje političkom nasilju, već predstavljati dodatni podsticaj izgradnji tolerantnog društva koje će biti u stanju da poštuje i neguje različite verske i etničke identitete, ali i pravo pojedinaca i grupa da ne pripadaju ni jednom od njih.